

משקולת מעוטרת מסוסיתא וחשיבותה להבנת המעבר מהתקופה הביזנטית לאומיית

מיכאל איזנברג, אלכסנדר ירמולין ושריאל שליו
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

הקדמה

כבר לא הייתה סוסיתא עיר אלא עיירה תעשייתית דועכת ששמרה על פולחן פעיל בכנסיותיה. השלטון המוסלמי בראשית דרכו התקשה ליצור מערכת מינהלית, מוניטרית ומטרולוגית שתחליף את זו של השלטון הביזנטי ארוך השנים. במהלך תקופת המעבר בין השלטון הביזנטי למוסלמי (636–680 לסה"נ בקירוב) וגם לאחר מכן נאלץ השלטון המוסלמי להישען על חלק מהמערכות המינהליות הביזנטיות. השינויים שהנהיג היו איטיים והתרחשו בהדרגה, למשל בהטבעת המטבעות, אך בלא שינוי במאסה של הליטרה ונגזרותיה. המשקולת הביזנטית מסוסיתא היא דוגמה מובהקת לכך שהמשיכה לשמש עריך רשמי גם במהלך התקופה האומיית.

המשקולת

המשקולת התגלתה בעקבות בדיקה במגלה מתכות מצפון לשטח החפירה, בבזיליקה הרומית שבמרכז העיר, בחדר חפור חלקית בחלקו הצפוני של מכלול הכנסייה הצפון-מערבית. מכלול הכנסייה נחפר כמעט בשלמותו עד לשנת 2009 להוציא חלקים מצידו הצפוני, שלא נחפרו עד תום, בין היתר בשל הכורח לשמר את הדרך הלוגיסטית העוברת בין הכנסייה למצוק הצפוני. במכלול הכנסייה פעלה בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה האומיית תעשייה מגוונת של דיש ומאפייה סמוכה, וכן ייצור שמן זית ובעיקר יין. שתי גתות גדולות נחשפו, האחת מדרום והשנייה מצפון למבנה הכנסייה. הכנסייה, ועמה מכלולי הגתות, חרבו בעקבות רעש האדמה של שנת 749 והמשקולת התגלתה שם על רצפת חדר (L210W), מתחת לעיי החורבות. המשקולת עשויה מפליז והיא כמעט רבועה: אורכה 43 מ"מ, רוחבה 45 מ"מ ועובייה 10 מ"מ; משקלה 158.85 גר'. משקולות רבועות מעין זו שכיחות בתקופה הביזנטית ושייכות לקבוצה אשר ס' בנדל מכנה "משקולות מסחריות רבועות". זולת כמה שריטות וקטעים זעירים של ריקוע הכסף החסרים, המשקולת נתגלתה שלמה לחלוטין. חזית המשקולת מעוטרת בקשת ניצבת על שני עמודים מוכתרים בכותרות קורינתיות. מתחת למרכז הקשת מתואר

העיר היפוס (Antiochia Hippos), מערי הדקפוליס, נוסדה על רמת הר סוסיתא, כ־2 ק"מ ממזרח לכנרת, במחצית הראשונה של המאה ה־7 לפני סה"נ. רעש האדמה של שנת 749 לסה"נ החריבה כליל ומאז לא נושבה עוד. במהלך עונת החפירות של שנת 2013 התגלתה משקולת פליז ייחודית בצפונה של הכנסייה הצפון-מערבית בעיר.* צלב הכסף הרקוע על חזיתה של המשקולת הוסתר במהלך התקופה האומיית והדבר מלמד על מערכת היחסים בין השלטון המוסלמי הצעיר ובין האוכלוסייה הנוצרית המקומית.

סוסיתא בשלהי התקופה הביזנטית עד התקופה האומיית

סוסיתא בשמה הארמי, או היפוס בשמה היווני שבו השתמשו תושבי העיר, הייתה הפוליס היחידה בשטח מרכז ודרום הגולן בתקופות הרומית והביזנטית. כבר מאמצע המאה ה־7 לסה"נ ידוע כי הייתה מקום מושבו של בישוף ולפחות שבע כנסיות פעלו בה בתקופה הביזנטית. מרביתן המשיכו לפעול גם בתקופה האומיית וככל הידוע לנו, צביונה הנוצרי של העיר לא השתנה. אולם בראשית התקופה האסלאמית הקדומה הוחלש מעמדה, כאשר טבריה, מעברו השני של האגם, קיבלה את הבכורה והפכה לבירת מחוז ג'ונד-אל-אורדן, ואפיק (פיק) שממזרח לסוסיתא עלתה. בסוף המאה ה־8 –המחצית הראשונה של המאה ה־9

* משלחת מטעם המכון לארכאולוגיה שאוניברסיטת חיפה החלה במחקר באתר בשנת 2000 ובראשה עומדים כיום מיכאל איזנברג וארלטה קובלבסקה. סוסיתא היא גן לאומי מוכרז במסגרת רשות הטבע והגנים. בשנת 2013 הונפקו רישיון חפירה מטעם רשות העתיקות (G-30/2013) והיתר חפירה מטעם רשות הטבע והגנים (3009/13). המשקולת נתגלתה במהלך הפעלת מגלה מתכות בידי בראדלי באולין ועברה ניקוי ושימור במעבדות אוניברסיטת חיפה בידי אלכסנדר ירמולין. ניתוחה הכימי נעשה בידי שריאל שליו במעבדות אוניברסיטת חיפה ובידי סנה סילשטיין במכון ויצמן. הדמיות רדיוגרפית ואולטרא-סונית שלה נעשו במעבדות המרכז למחקר גרעיני שורק בידי איציק הרשקו, דן ברייטמן וצביה שמול. צילום ושרטוט: מיכאל איזנברג. אנו מבקשים להודות על סיוע במחקר המשקולת לחוקרים ליונל הולנד, לאה די סגני, וכריס אנטוויסל ודנקן הוק מהמוזיאון הבריטי.

תצלום אוויר של המתחם ההלניסטי ובו הכנסייה הצפון-מערבית וציון מקום מציאת המשקולת

אפשרו לנו לאפיין את מרכיבי המשקולת, לנסות להבין את אופן ייצורה ועיצובה ובעיקר לעמוד על טיבו של הכתם שבמרכז. המשקולת עשויה מפליז ואילו הצלב, ציון העריך וחלקים זעירים מן העמודים בחזית נעשו בריקוע כסף, והעמודים, הקשת והבסיס עשויים בריקוע נחושת. בשלב הבא נוקתה המשקולת באופן מלא ואפשר היה להבחין ביתר קלות כי כתם כזה מסתיר את רוב הצלב וחלקים מסימוני העריך שלצידו. ניכר כי חלקים מריקוע הכסף הוסרו במכוון דווקא באזור הכתם. הרכבו הכימי של הכתם הוא עופרת ובדיל ביחס כפול לערך העופרת. צידה האחורי של המשקולת מעוטר בכדורית כסף במרכזה. הכדורית קלה מכדי לשמש אמצעי כיול עדין (פחות משני

צלב גדול על גבי בסיס עגול-למחצה. עיטור שכיח זה מסמל את הצלב הקדוש על גבי הגולגותא בכנסיית הקבר בירושלים. עריך המשקולת – 6 אונקיות – כתוב אף הוא בחזיתה: משמאל $\Gamma\omicron$ (האומיקרון מופיע כעיגול קטן מתחת לגמא), אותיות המציינות כי המשקל הוא באונקיות, ומימין S לציון σ , המייצגת בתקופה זו את הערך 6. בראשית הליך השימור, בתום הניקוי המכני, הבחנו בריקועי הכסף והנחושת ובעיקר בכתם המכסה על חלק ניכר מן הצלב שבמרכז הקשת. בשלב זה תועדה המשקולת והחל תהליך אפיונה הכימי (XRF) ונעשו הדמיות רדיוגרפית ואולטרא-סונית, הן של חלקי המשקולת והעיטור שבחזיתה ובגבה והן של הכתם בחזית. בדיקות בלתי חודרניות אלו

1. חזית המשקולת לאחר ניקוי מכני בלבד. תנו דעתכם לשרידי הכתם הבהיר במרכז; 2. חזית המשקולת לאחר ניקוי מלא; 3. גב המשקולת לאחר ניקוי מלא

"משקולות ומידות יוחזקו בכנסייה בכל עיר והם אלה בלבד אשר ישמשו לבקרה למשלמי המסים...".

אולם השאלה המרכזית היא, מדוע טרחו אנשי המינהל הנוצרי המקומי להסתיר את הצלב? דומה כי התשובה לכך נעוצה במערכות היחסים המינהליות בין נציגי האוכלוסייה הנוצרית בסוסיטא ובין נציגי המינהל המוסלמי בטבריה השכנה. תופעה דומה של הסתרת מוטיבים ביוזנטיים ונוצריים קיימת במטבעות הראשונים של התקופה המוסלמית הקדומה. חשוב להזכיר כי בסוסיטא אין כל עדות להרס בעקבות הכיבוש המוסלמי, כשם שאין כל עדות להפסקת הפולחן הנוצרי; לפחות ארבע כנסיות המשיכו לתפקד גם בתקופה המוסלמית הקדומה. שני צלבי זולת גדולים, שנתגלו במהלך החפירות והכתירו גמלוני כנסיות, הם עדות לכך כי בסמלים הנוצריים כשלעצמם לא הייתה כל הפרעה לשלטון המוסלמי. הדעיכה העירונית בסוסיטא, כמו בערים רבות אחרות, ראשיתה כבר בשלהי התקופה הביזנטית והיא התעצמה במהלך התקופה המוסלמית הקדומה. רעש האדמה של שנת 749 היה בבחינת האירוע האחרון שסתם את הגולל על העיירה הדועכת. המשקולת מסוסיטא היא עדות יחידאית להסתרה מכוונת של המוטיב הנוצרי הביזנטי וזאת כדי להמשיך ולהשתמש בה בתקופה המוסלמית הקדומה. המשקולת מאפשרת לעמוד על האיוון העדין בחופש הפולחן הנוצרי ועל המטרולוגיה של סוריה בתקופה האומיית. לא נותר אלא לתהות, כמה משקולות דומות נתגלו אך הכתם "המכוער" הוסר מהן בבלי דעת.

ספרות נבחרת

- מ' איזנברג, "סוסיטא-היפוס, מפוליס רומית ברקפוליס לעיירה אומיית דועכת: מחידושי עונת החפירה האחרונות (2012–2015)", *קדמוניות* 151 (2016), עמ' 2–17.
- מ' איזנברג (עורך), "סוסיטא ותחומה: חידושים בתום 18 שנות חפירה", *מכמנים* 27 (2017).
- S. Bendall, *Byzantine Weights: An Introduction*, London 1996.
- M. Eisenberg, *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000–2011)*, Vol. II, Haifa 2018.
- M. Eisenberg, A. Iermolin and S. Shalev, "Archaeological and XRF Analysis of a Byzantine Weight from Hippos Sheds New Light on the Transition from Christian to the Islamic Rule", *Israel Exploration Journal* 68/1 (2018), pp. 77–99.
- R. Frankel and M. Eisenberg, "The Winery Complex of the Northwest Church", in: M. Eisenberg, *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000–2011)*, Vol. II, Haifa 2018, pp. 56–73.
- L. Holland, *Weights and Weight-Like Objects from Caesarea Maritima*, Hadera 2009.
- A. Lichtenberger, R. Raja, C. Eger, G. Kalaitzoglou and A. Højten Sørensen, "A Newly Excavated Private House in Jerash", *Antiquité Tardive* 24 (2016), pp. 317–359.
- A. Segal, M. Eisenberg, J. Młynarczyk, M. Burdajewicz, and M. Schuler, *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000–2011)*, Vol. I, Haifa, 2014.

קראט=400 מ"ג) ולכן הסקנו כי נועדה לשמש כחתימת האמן ואולי סימן ההיכר של סדרת המשקולות שאליה השתייכה. אפשרות נוספת היא, שהכדורית נועדה לסמן את תמימותה של המשקולת ולהקשות על גריעת משקל מצידה האחורי. עיטור מעין זה חריג מאוד בתקופה הביזנטית ועד כה איתרנו רק דוגמה אחת דומה.

טמפרטורת ההתכה של מרכיביה השונים של משקולת הפליז היא כ-1000 מעלות ואילו של כתם העופרת והבדיל המכסה את הצלב היא פחות מ-300 מעלות. משחת העופרת והבדיל הוספה במכוון כדי להסתיר את המרכיב העיטורי המרכזי של המשקולת, הצלב, וזאת בלי לפגוע במשקולת עצמה. לכן, כדי להחזיר למשקולת את משקלה המקורי לפני שכוסה הצלב ולהמשיך להשתמש בה, גרעו במכוון חלקים זעירים מריקוע הכסף שעל הצלב.

משקולות דומות לזו מסוסיטא הנושאות עיטור אדריכלי נתגלו ברחבי העולם הביזנטי והן מתוארכות למאות הדי-הו' לסה"נ. רובן המכריע מקורו בשוק העתיקות ונדירות המשקולות מחפירות ארכאולוגיות המעידות על המשך השימוש בהן גם בתקופה האומיית. משקולת רבועה דומה, אך במשקל אונקיה אחת, התגלתה בגרסה בבית מגורים בן התקופה האומיית בהקשר ארכאולוגי של החורבן ברעש בשנת 749. המשקולת מסוסיטא היא דוגמה יחידה במינה של הסתרה מכוונת של המוטיב הנוצרי עם המשך השימוש בה כעריך רשמי במהלך התקופה האומיית. בתום ניקויה הסופי, היה משקל המשקולת 158.85 גר' ומכאן שאונקיה אחת שווה ל 26.48 גר'. בהתחשב במצבה הכמעט שלם לחלוטין של המשקולת אפשר לחשב, בזהירות המתבקשת, שהרי לפנינו רק משקולת אחת מתוך סדרה, את משקל הליטרה שבה השתמשו. בהנחה כי לא נגרעו מן המשקולת מן העת העתיקה יותר מ-2 גר', הרי משקל הליטרה (12 אונקיות) הביזנטית והאומיית בסוסיטא וככל הנראה במחוז כולו היה 320 גר'. רבות ממשקולות התקופה הביזנטית מתוארות כמשקולות ארד. אכן, זה המונח הנכון במקרים שהסגסוגת מבוטסת נחושת ובדיל, אך כאשר הסגסוגת מורכבת מנחושת ואבץ אז לפנינו פליז.

דין

המשקולת הנדונה היא המעוטרת ביותר מבין כ-40 משקולות שנתגלו עד כה בסוסיטא ונושאת עיטור חריג ביותר בגבה בדמות כדורית כסף זעירה. היא התגלתה על רצפת אחד מחדרים מכלול הכנסייה הצפון-מערבית במרכז העיר. שתי עובדות אלו מאפשרות לדעתנו להציע כי משקולת זו הייתה אחת מתוך סדרת משקולות רשמיות של העיר (מאונקיה אחת ועד ליטרה) בתקופות הביזנטית והאומיית. תפקידה של הכנסייה המרכזית בעיר הביזנטית לשמור סדרת עריכים רשמית נזכר במה שמכונה קודקס יוסטיניאנוס הא' (545 לסה"נ), שבו מורה הקיסר בין היתר: